

GREGORIUS COELIUS PANNONIUS ÉNEKEK ÉNEKE-KOMMENTÁRJA

Az elmúlt évek kutatásai során a 15. századi karthauzi szerzetes, Andreas Pannoniuss *Énekek éneke*-kommentárjával foglalkoztam. A témában megjelent tanulmányaim és a PhD-dolgozatom megmutattak egy olyan utat a régi magyar irodalom kutatásán belül, mely viszonylag járatlan, ám megéri a fáradságot, hogy végigmenjünk rajta. Az út első állomása, Andreas Pannoniuss, a következő pedig Gregorius Coelius Pannoniuss, vagy magyarosabb nevén Coelius Gergely, a 16. századi pálos szerzetes. Terjedelmes *Énekek éneke*-kommentárját római tartózkodása alatt, 1540 környékén írhatta. A szövegből 1681-ben jelent meg egy posztumusz kiadás, amelynek általános bemutatására vállalkozom a tanulmányban.

A nyomtatvány legfontosabb adatai a következők. Címe: *Commentaria in Cantica canticorum Salomonis*. Megjelenési helye Bécs, Leopold Voigt nyomdájában, 1681-ben.¹ Az *Énekek éneke*-kommentárok között terjedelmesnek számító nyomtatvány jezsuita és pálos szerzetesek közreműködésével jött létre. A pálos rend Szelepcsényi György esztergomi primáshoz írt ajánlólevelének tanúsága szerint a kéziratos mű ismert volt, csak

a kedvezőtlen körülmények – török uralom, reformáció – következtében 133 évet kellett várni nyomtatott megjelenésére.² Jelenleg a szövegnek egyetlen kéziratban fennmaradt változatát sem ismerjük. A horvát jezsuita Laurentius Chrysogonus³ (horvát nevén Lovro Grisogono, 1590–1650) háromkötetes, enciklopédikus igényű *Mundus Marianus*,⁴ azaz *Mária világa* című, 1646-ban megjelent első részéből tudjuk, hogy egy kéziratos példány a pálos rend központjában, a horvátországi Lepoglava kolostorában volt, amit a *Mundus Marianus* szerzője fel is használt, könyvében hivatkozott is rá mint a Szeplőtelen fogantatás tanának védelmezőjére.⁵

A kommentár szerzőjéről, Gregorius Coelius Pannoniusról⁶ mindössze néhány életrajzi adatot ismerünk: 1537-től 1552-ben bekövetkezett haláláig Rómában, a Santo Stefano Rotondo magyar templom melletti pálos kolostor perjele, két másik művét, szent Ágoston regulájához írt magyarázatát⁷ és *Jelenések könyve*-értelmezését⁸ élete folyamán megjelentette Velencében, ezek a művei kiadást is megértek.

Gregorius Coelius terjedelmes kommentárja az *Énekek énekének* úgynevezett ekklé-

ziológiai értelmezését nyújtja, azaz elsősorban az *Énekek énekének* arra az értelmezésére koncentrál, amely szerint a menyasszony az egyház, a vőlegény Krisztus megfelelője.⁹ Ezen fő értelmezési vonulat mellett helyet kap kommentárjában a hívő lélek és a Megváltó kapcsolata a megtestesüléstől kezdve a kereszthalálig, mariológiai, azaz Máriáról mint a Megváltó anyjáról szóló tanok elemeivel kiegészítve. Hivatkozásait, jártasságát illetően egy kifejezetten gazdag kommentárral van dolgunk: Gregorius Coelius mind az egyházatyák, mind későbbi szerzők *Énekek énekével* kapcsolatos munkáival tisztában van, használja őket, és hivatkozik rájuk. A bibliakommentárra kevésbé jellemző források is helyet kapnak benne: antik auktorok, például Vergilius, Cicero, Tibullus; kortárs szerző: Jacopo Sannazaro *De partu Virginis* című latin nyelvű eposza,¹⁰ amely *Lukács evangéliumának* első két fejezetét, azaz Jézus születését dolgozza fel. Erős történeti érdeklődésről is tanúbizonyságot tesz, mivel több, a római történelemből származó eseményt is beépít exegézisébe. Például az *Énekek éneke* 5,1 versének részletéhez („Comedite, amici, et bibite, et inebriamini, carissimi!”¹¹) fűzött magyarázataiban szükségesnek érzi, hogy a római császárok örületesen nagy lakomáit és az ezekre jellemző fényűző szokásokat történeti források alapján részletesen bemutassa,¹² majd ellentétbe állítsa az eukarisztiával.

De ahelyett, hogy mi magunk is az érdekességekben tobzódnánk, vegyük szemügyre a kommentár előszavát, amely az egész műhöz kulcsot ad. A bibliakommentárok előszavainak kialakulása szorosan köthető ahhoz a folyamathoz, amely során az egyetemeken a diákokat rávezették egy-egy ókori auktor, fi-

lozófiai szöveg, törvénykönyv vagy akár a Szentírás valamelyik könyvének értelmezésére. Általában ezek a kurzusok egy bevezető előadással kezdődtek, amely a vizsgálandó műről mint egészről mondott el tudnivalókat, mielőtt még sorról sorra haladva, részletesen elkezdték volna elemezni a szöveget. Ez a bevezető óra megfeleltethető az írásban fennmaradt kommentárok előszavának.¹³

A bevezető órán, a késő antikvitás szövegmagyarázatai alapján tárgyalt témakörök a középkor folyamán, de akár még a 18. században keletkezett bibliakommentárok előszavaiban is tükröződnek.¹⁴ A filozófiai, grammatikai, retorikai vagy jogi szövegek értelmezési szempontjai nagyban befolyásolták azokat a témaköröket, amelyeket egy bibliai könyv értelmezése kapcsán figyelembe kellett venni. 1948-ban Richard William Hunt azonosította elsőként az egyetemi bevezető órák nyomán kialakult, tudományáganként elkülönülő előszótípusok három nagy halmazát.¹⁵ Itt csak a minket érintő, azaz Gregorius Coelius által is használt, úgynevezett C-típusú prologust mutatom be részletesen.¹⁶ Ez a széles körben elterjedt előszótípus a 12. századtól poétikai, orvosi, jogi és teológiai művek előszavaként is megjelent, a bibliakommentárok bevezetőinek pedig alapformájává vált. Széles körű elterjedtsége Európa nyugati részén Boëthiusnak köszönhető: Porphyrios *Eisagogéjához* írt *Magyarázata* elején jelenik meg először a C-típusú prologus elődje.¹⁷ A mű előszavában érintett hat témakör: azaz a mű szándéka; hasznossága; elrendezése; ki a szerző; a mű címe; a filozófia mely részéhez tartozik a mű, a későbbiekben a C-típusú prologusok meghatározó témaköreivé váltak. A boëthiusi hat téma a 12. századra más prologusfajták hatá-

sára módosult, kibővült, így a C-típusú prológusnak nyolc jellemző tartalmi egysége rögzült a 12. századra. Ezek: *titulus* – cím; *nomen auctoris* – a szerző neve; *intentio auctoris* – a szerző szándéka; *materia libri* – a könyv tárgya; *modus agendi* – az előadás módja; *ordo libri* – a könyv elrendezése; *utilitas* – hasznosság; *cui parti philosophiae supponitur* – a tudományok mely részéhez tartozik.

Az *Énekek éneke*-kommentárok esetében kifejezetten gyakori a C-típusú prológus, melynek tartalmi egységeire nagy hatással voltak Órigenész *Énekek éneke*-magyarázatai.¹⁸ Órigenész prológusában nyolc nagyobb témakört tárgyal, célja, hogy az olvasó számára kulcsot adjon a bibliai szöveg mögöttes tartalmának feltárásához. A nyolc témakör tárgyalásuk sorrendjében a következő: az *Énekek éneke* műfaja; az *Énekek éneke* csak a hitükben már megerősödött keresztényeknek ajánlható; a szerelem fogalma a pogány görögöknél; minden emberben egy belső és egy külső ember lakik; a 'szerelem' kifejezés a Szentírásban; Salamon három könyve; az *Énekek éneke* címének magyarázata; Salamon mint az *Énekek éneke* szerzője.

Órigenész témaköreinek egy része kiválóan illeszkedik a C-típusú előszavak tartalmi egységeihez: szerepel köztük a *titulus*; a *nomen auctoris*; a *materia libri*; a *modus agendi* valamint a *cui parti philosophiae supponitur*. Ez is közrejátszott abban, hogy a középkor folyamán Órigenész előszavának elemeit könnyű volt adaptálni más -kommentárokhöz.

Órigenész a *titulus* elemzésekor sorra veszi azokat az énekeket, amelyek az *Ószövetség* különböző helyein szerepelnek; véleménye szerint ezeknél az angyalok és próféták dalainál feljebb való magának a völegénynek,

azaz Krisztusnak az éneke. Órigenész a *nomen auctoris* témája kapcsán elemzi Salamon nevét: Salamon, a békességet hozó (*Pacificus*), számos későbbi kommentár eleme; az ugyancsak Órigenésztől származó tipológia, azaz Salamon mint Krisztus előképe pedig a középkori *Énekek éneke*-értelmezések kiindulópontjává vált. A *materia libri* Órigenésznél röviden összefoglalva az a szerelem, amelyet a menyasszony, azaz az emberi lélek érez völegénye, azaz Krisztus iránt. A *modus agendi*, azaz a műfaj meghatározása Órigenésznél a drámai formában (*comico stilo*) írt epithalamion, vagyis olyan menyegzői ének, amelyet váltakozva négy szereplő ad elő.¹⁹ Órigenész definícióját számos középkori *Énekek éneke*-magyarázat – köztük Gregorius Coeliusé – átvette. A *cui parti philosophiae supponitur* órigenészi értelmezése szerint Salamon három könyve a filozófia három ágának felel meg, azaz a *Példabeszédek* az etikának, a *Prédikátor könyve* a fizikának és az *Énekek éneke* a teóriának. A három salamoni könyv megfeleltetése a filozófia három különböző ágának szintén gyakori eleme a későbbi *Énekek éneke*-kommentároknak.

Gregorius Coelius kommentárjának előszava a következő témaköröket érinti, több helyen is összhangban Órigenész prológusával.

Nomen auctoris – a szerző neve: Gregorius Coelius egy bővebb életrajzot is közöl Salamon királyról, részletezve itt azokat az éveit, amikor az *Énekek énekét* megírta. Az életrajz (*vita auctoris*) opcionális része a C-típusú előszónak. Coelius külön hangsúlyozza, hogy mind Salamon király, mind apja, Dávid, Krisztus előképei, amit nevük jelentése is igazol: a Dávid név jelentése ugyanis 'erőskező',

Salamoné pedig a 'békességet hozó', mindkettőt Krisztus uralkodására vonatkoztatható.²⁰

Titulus – cím: az utána következő mű kulcsa, népi etimológiája a Titan szóra, azaz a napisten, Hélios az egyik elnevezésére vezet vissza eredetét. Miként a Nap megvilágítja a Földet, úgy világítja meg a cím a szöveget.²¹ Az *Énekek éneke* címet Gregorius Coelius Salamon másik két ószövetségi könyvének függvényében vizsgálja: a *Prédikátor könyve* az e világi dolgok megvetését tanítja; a *Példabeszédek könyve* az erényeket formálja, s mindkettő fölött áll az *Énekek éneke*, mert központi témája a szeretet Isten és a hívő lélek között, amelyből következik a megtestesülés misztériuma, az Istennek az emberekkel kötött szövetsége. Salamon könyveinek differenciálásával Coelius a *cui parti philosophiae supponitur* témakört is érinti. Fontos kiemelni, hogy Coelius gondolatmenete szerint – mivel Salamon Krisztus előképe, az *Énekek éneke* pontos címe pedig *Cantica canticorum Salomonis* – a 'Salomonis' a 'Christi' szóval is helyettesíthető, azaz az *Énekek éneke* Krisztusról és az ő misztikus testéről szól.²²

Materia libri: Coelius a prolókus több pontján is érinti az *Énekek éneke* témáját, azaz az Isten és a hívő lélek kölcsönös szeretetét, Krisztus és az egyház kapcsolatát,²³ továbbá az inkarnáció, azaz a megtestesülés misztériumát,²⁴ amelyet a saját meghatározása szerint a tipológia bibliaértelmező módszerével magyaráz. Prológusa végén pedig mindezt összefoglalja a *materia libri* terminus technicust is használva.²⁵

Modus agendi: Gregorius Coelius utal a mű műfajára (epithalamion, nászdal) és párbeszédes formájára (*tractatio dramatica est*), követve ezzel a nyugati egyházban széles körben

elterjedt órigenészi hagyományt.²⁶ Az Órigenésztől származó műfajmeghatározás gyakori kelléke a középkori *Énekek éneke*-kommentároknak. Toposszá válását jól mutatja, hogy az órigenészi definíció a későbbi kommentároknak rendszeresen megjelenik, de mindig röviden, egyszerűsödve, új elemekkel nem bővülve.

Érdemes megjegyezni, hogy Coelius nem tér ki külön az *intentio auctoris*, azaz a szerző szándékának bemutatására és az *utilitas*, a mű hasznosságának magyarázására. Ugyanis ezeknek a témaköröknek a kifejtése a középkori *Énekek éneke*-kommentárok esetében szinte teljesen okafogyottá válik, hiszen az exegéták meggyőződése, hogy az *Énekek éneke* két Salamon nem mint szuverén szerző írta, hanem a Szentlélek sugalmazására. Így a szerzőnek nem is lehetett önálló szándéka. Salamon ihletettségét Coelius azokkal a bibliai helyekkel támasztja alá, amelyek az Istentől kapott kiemelkedő bölcsességéről tesznek tanúbizonyságot.²⁷

Gregorius Coelius előszavának részletes bemutatása után kanyarodjunk bibliai hermeneutikájához. Az exegézisnek, azaz bibliamagyarázatnak ez a területe feltételez egy hívő értelmezőt, aki az adott bibliai szöveg mélyebb értelmét, többletjelentését (az úgynevezett *sensus plenior*) kutatja. A mi esetünkben ez a hívő értelmező Gregorius Coelius, az adott bibliai szöveg pedig az *Énekek éneke*. Interpretációjához több hermeneutikai eszközt is használ, amelyek közül emeljük ki a tipológiát, mivel ez a hermeneutikai eszköz a középkori *Énekek éneke*-értelmezések kiindulópontjává vált. A tipológia módszere az Ó- és Újszövetség szoros kapcsolatát feltételezve az egyes ószövetségi eseményekben vagy személyekben

olyan előképet, előrevetülést vagy árnyékot (praefiguratio, adumbratio) lát, ami majd az Újszövetségben teljeseedik be.²⁸ A módszer jellegzetessége, hogy a történeti valóság is helyet kap benne: vagyis a jelen esetben Salamon, az *Énekek éneke* szerzője a kommentáríró szerint egyszerre jelent egy valós figurát, és egyszerre jelenti Krisztus előképét. Ugyanígy a menyasszony alakja a tipológia értelmében hol a Szűzanyával, hol az egyházzal, hol a hívő lélekkel azonosítható. Az Ószövetség számos pontja tartalmaz olyan próféciaát, amelyet a katolikus egyház a mai napig is hivatalosan Máriára vonatkoztat. A legalapvetőbb az úgynevezett protoevangélium vagy ősevangélium, a *Teremtés könyve* 3. fejezetének 14–15. versében: „Et ait Dominus Deus ad serpentem: Quia fecisti hoc, maledictus es inter omnia animantia, et bestias terrae: super pectus tuum gradieris, et terram comedes cunctis diebus vitae tuae. Inimicitias ponam inter te et mulierem, et semen tuum et semen illius: ipsa conteret caput tuum, et tu insidiaberis calcaneo eius.”²⁹

Ezek a szavak akkor hangzanak el, amikor a bűnbeesés után Isten a kígyón számon kéri tettét, és egyben kirója rá méltó büntetését. A tipológia úgy magyarázza ezt a szakaszt, hogy az „asszony utóda” nem más, mint Jézus Krisztus, aki az ősi kígyó – vagyis a Sátán – fejére tapos, miközben az Őt magát is megsebesíti. A protoevangélium Isten üdvtervének típusa, azaz előképe. Isten már a történelem kezdetén elhatározta: a bűnre válaszul elküldi Jézust, az „új Éva” vagyis Szűz Mária utódját, hogy lerontsa az ördög munkáját. Ennek értelmében az egész Ószövetségben felfedezhetjük egy hatalmas kép, az üdvtörténet apró mozaikokból kibontakozó darabjait. Magá-

ban az ősevangéliumban kulcsszerepet kap a Szűzanya, de az egész Ószövetség tele van olyan látomásokkal és jövőndölésekkel, illetve személyi és tárgyi előképekkel, amelyek Máriára és Jézusra vonatkoznak.³⁰

Amint már említettem, Gregorius Coelius kommentárja egy kifejezetten sokrétű, forrás-gazdag és aprólékos írás, így jellegzetességeiről majd csak több, részletes feltáró tanulmány elkészülése után lesz majd átfogó képünk. Első megközelítési kísérletemben ezért végeztem két olyan példát választottam Gregorius Coelius kommentárjából, amelyek az üdvtörténet egyes eseményeinek ószövetségi előképei. Az egyik az *Énekek éneke* 2. részének 9. verséhez („Íme, ő itt áll a házunk falánál, benéz az ablakon, nézelődik a kapun át.”) fűzött magyarázatokban olvasható: a ház előtt álldogáló vőlegény a megtestesülni készülő Krisztus előképe. A ház fala a határmezsgye a halhatatlanság és a halandóság között, melyet világra jöttével át készül lépni a Megváltó. A várakozás a fal mellett addig tart, míg a Szűzanya méhében ki nem fejlődik a magzat. Az ablakok és a kapu, melyeken keresztül egy új világra, azaz a teremtmények világára néz, az irgalom ablakai és a szeretet kapuja. Ugyanis az irgalom és a szeretet az, amelyek által megérti az emberi világot, megérti azt az esendőséget, melyet az emberi testtel magára vesz majd.

Pontos újszövetségi szövegrészletet is tudunk rendelni ehhez az *Énekek éneke* szakaszhoz: ez pedig Mária látogatása Erzsébetnél a *Lukács evangéliuma* 1. fejezetének 39–45. versei. Megkapó, és mindenki számára képszerű, ahogy megfogalmazza Coelius: a ház mellett álldogáló és befelé pillantgató vőlegény egyszerre felel meg a Megváltónak és Keresztelő

Szent Jánosnak, akik Mária Erzsébetnél tett látogatásakor érzékelik is egymást.³¹

A második példa, amellyel Coelius szövegmagyarázó módszerét megvilágítom, az *Énekek éneke* utolsó verséhez fűzött kommentárjából származik: a 8. rész 14. verse a következő: „Fuge, dilecte mi, et assimilare capreae hinnuloque cervorum super montes aromatum!”³² A szövegrészlet elhelyezkedése miatt – azaz az *Énekek éneke* utolsó mondata – és értelmezése következtében is hangsúlyos helyet kap. Coelius már kommentárja előszavában³³ utal rá, hogy az *Énekek éneke* vége³⁴ vidámsággal oldja fel a korábbi tartalmat. Mivel Coelius az *Énekek énekében* az evangéliumok egyfajta kivonatát, rövidített változatát látja, az utolsó részt Krisztus földi életének utolsó napjával azonosítja. A balzsamhegyek az Olajfák hegyével azonosíthatóak, ahol szívesen tartózkodott Krisztus a tanítványaival, s innen hurcolták el a kereszthalálra. Krisztus passiójának kiindulási helyét és az utána következő keserves és szomorú eseményeket a hegyekben vágató szarvasok képével oldja fel az *Énekek éneke*.³⁵ Coelius ennek az okát kétféleképpen magyarázza: egyrészt hozzáképzeli a menekülő szarvasokhoz a vadászokat, s

ezt megfelelteti a Jézust a Gecsemáné kertben őrizetbe vevő katonákkal, másrészt úgy értelmezi, hogy a passió borzalmainak feloldásához és az egész *Énekek éneke* történet befejezéséhez megfelelő a hegyekben vágató s egyre távolodó szarvasok képe. Hiába történik meg a keresztre feszítés, a feltámadással Krisztus legyőzte a halált, azaz az egyre távolodó szarvasokat egy vadász sem érheti már el.

Gregorius Coelius terjedelmes kommentárjának megismeréséhez ez az első lépés: az előszó ismerete alapvető fontosságú a kommentár későbbi alaposabb vizsgálatához, s külön figyelmet kell majd szentelni Laurentius Chrysogonus hosszú hivatkozásának a *Mundus Marianus*ban. Gregorius Coeliusnak az *Énekek éneke* 4,7 verséhez („Tota pulchra es, amica mea, et macula non est in te.”) fűzött kommentárrészletét idézi egész terjedelmében, s egy másik magyar pálos szerzőére is hivatkozik, Pozsonyi Jánoséra (Ioannes Posoniensis), amit 1488 körülre datál. Pozsonyi János prédikációjában szintén az *Énekek éneke* 4,7 verséről elmélkedik.³⁶ Emellett megfontolandó a későbbiekben egy szövegválogatás kiadása Coelius kommentárjából, melyben forrásainak pontos azonosítása is helyet kapna.

JEGYZETEK

1 *Commentaria in Cantica canticorum Salomonis*, auctore R. P. F. Gregorio Coelio Pannonio ordinis Sancti Pauli primi eremitae, olim monasterii ad S. Stephanum in monte Caelio de urbe priore. Opus posthumum. Viennae Austriae, typis Leopoldi Voigt, M.DC.LXXXI, [20], 306, [32] p., 2° (R¹⁶ III. 3092).

2 *Commentaria in Cantica canticorum*, a₂ r: „Mirabere, celsissime Princeps, praesens in Cantica can-

ticorum commentarium opus iam dudum elucubraturum, nunc primum in lucem editum tuis advolvi pedibus. Centesimus supra trigesimum tertium fateor iam annus agitur, quo opus istud supremam authoris manum exceperat, nec nisi publicae lucis usuram expectabat.”

3 Lásd Ante KATALINIĆ, *Veliki hrvatski mario-log Lovro Grizogon*, Filozofsko-Teoloski Institut Druzbe Isusove, Zagreb, 1971; Maja VEHOVEC–

- Davor JURETIĆ–Miro JURETIĆ, *Lovro Grisogono – osnivač i prvi rektor isusovackog kolegija u Rijeci*, Fluminensia 1–2, 1994, 15–22.
- 4 *Mundi Mariani pars prima. Maria speculum mundi archetypi, seu divinitatis*. Auctore R. P. Laurentio Chrysogono Dalmata Spalatensi Societatis Iesu theologo. Viennae Austriae, typis Matthaei Cosmerovii, M.DC.XLVI, [56], 868, [77] p., 2°. További két része: *Mundus Marianus, hoc est Maria speculum mundi caelestis*; *Mundus Marianus, sive Maria speculum mundi sublunaris*.
- 5 *Mundus Marianus*, Discursus Vigessimus: „Quod elogium plane singulare Coelius Pannonius sacri Ord. S. Pauli primi eremitaе vita et litteris et pietate in primis conspicuus comment. m. s. in Cant., quae habere licuit ex monasterio celeberrimo eiusdem ord. Lypoglavae in Croatia, a Ioanne Corvino magnificentia plane regia fundato.” 720.
- 6 DELLAMARTINA Mária, *Szent Bernát Canticum-sermóinak hatása Andreas Pannoniusra és Gregorius Caeliusra*, Bölcsészdoktori Értekezés, ELTE, 1996; SARBAK Gábor, *Gregorius Coelius Pannonius = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon III.*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Balassi, Bp., 2005, 363.
- 7 *Annotationes in regulam divi Augustini episcopi*, Venetiis, per Iohannem Patavinum et Venturinum Roffinensis, MDXXXVII, [104] fol., 8° (RMK III. 320); Ennek modern kiadása: Gregorius COELIUS Pannonius, *Annotationes in regulam divi Augustini episcopi*, szerk. SARBAK Gábor, Státus, Miercurea-Ciuc, 2001 (Csíksomlyói Ferences Kolostor kincsei); Későbbi kiadása: *Explanatio regulae divi Augustini episcopi Hipponen.*, Viennae Austriae, typis Leopoldi Voigt, 1642, [2], 118 p., 4° (RMK III. 1584).
- 8 Első kiadása: *Collectanea in sacram Apocalypsin D. Ioannis apostoli et evangelistae*, impressum ... in alma Venetiarum civitate, in aedibus ... Petri Lichtenstein ... MDXLVII, [16] 652 fol., 8° (RMK III. 372); Későbbi kiadásait lásd RMK III. 609; RMK III. 1510.
- 9 Az Énekek éneke fő értelmezési irányairól lásd bővebben: BÍRÓ Csilla, *Szerző – scriptor – kiadó: Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjának készülő kritikai kiadásáról = Interpretációk interpretációja: Tudós bibliothecariusok, tudós elődök*, szerk. ZSUPÁN Edina, Bibliotheca Nationalis Hungariae–Gondolat Kiadó, Bp., 2015 (Bibliotheca Scientiae et Artis 8.), 32–49.
- 10 *Commentaria in Cantica canticorum* c. II, 69–70; SANNAZARO, *De partu Virginis* lib. II, 1–29.
- 11 Én 5,1: „Barátaim, egyetek, igyatok, ittasodjatok meg, kedveseim!” (A Bibliából származó szövegrészek magyar fordítása: Biblia, Bp., Szent István Társulat, 2009; A latin részletek lelőhelye: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*. Recensuit et brevi apparatu critico instruxit Robertus WEBER (S. B., Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt, 1969.)
- 12 *Commentaria in Cantica canticorum* c. V, 177–178. p: „Cedant huic convivio (Caligulae portentosissima symposia) qui commentus novum balnearum usum, ac inaudita genera ciborum atque caenarum, ut calidis frigidisque unguentis lavaretur, pretiosissimas margaritas aceto liquefactas sorberet. Convivis ex auro panes et obsonia apponeret, aut frugi hominem oportere esse dictitans, aut Caesarem. (Suetonius, *De vita Caesarum*, Caligula c. 35.) [...] Alia sunt convivia, quae hic describuntur, et ad quorum epulas amici congregantur. Scripturae enim sacrae sunt huius convivii epulae: sensus Spiritus, vinum eius.”
- 13 A. J. MINNIS, *Medieval Theory of Authorship. Scholastic literary attitudes in the later Middle Ages*, Wildwood House, 1988, 9–15.
- 14 Vö. Vásárhelyi TÖKE István, *Meditationes in Canticum canticorum Salomonis...* 1719, N. Enyedini (Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára, Székelyudvarhely, ltsz. 5322 és OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 363).
- 15 Richard William HUNT, *The Introduction to the Artes in the Twelfth Century* = UŐ, *The History of Grammar in the Middle Ages: Collected Papers*, ed.

- by G. L. BURSILL-HALL, Amsterdam, John Benjamins B. V., 1980, 117–144.
- 16 Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjának előszava is C-típusú. Vö. Kertész Balázs-né [BÍRÓ Csilla], *Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjának prologusa a középkori kommentárelőszavak tükrében = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, ed. Enikő BÉKÉS et Emericus TEGYÉY, Debrecini et Budapestini, MMXII (Classica–Mediaevalia–Neolatina VI.), 111–119.
- 17 JANKOVITS László, *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002, 17.
- 18 ÓRIGENÉSZ, *Kommentár az Énekek énekéhez*, fordította, a bevezetőt, a bibliográfiát és a jegyzeteket készítette PESTHY Mónika, Bp., Atlantisz, 1993.
- 19 MINNIS, i. m., 58.
- 20 *Commentaria in Cantica canticorum*, b₃ r: „Uterque enim figuram Christi praegessit, propriis illum nominibus indicantes. David, qui 'manu fortis' Latinis redditur, in castris velut versantem eundem exhibet. Salomon vero quia 'pacificus' est, pacificum Christi Regnum demonstrat.”
- 21 MINNIS, i. m., 19.
- 22 *Commentaria in Cantica canticorum*, b₄ r-v: „[Salomon] ... praeterea cum caput esset totius Israelis, typusque novae Hierusalem, in qua regnaturus foret magnus ille rex et sacerdos Iesus Christus, verus Messias ab omnibus Salvator exspectatus. [...] Sed utique Salomon epithalamium Christi Messiae scripturus erat, titulo usus est, qui multo peculiarius ipsi Christo Messiae, quam sibi congrueret. [...] Hoc canticum est pacifici regis Messiae, eo quod totus sit de eo, et de eius corpore mystico.”
- 23 *Commentaria in Cantica canticorum*, b₄ v: „Agitur enim (ut praefatus sum) de incomparabili dilectione Christi erga Ecclesiam, et Ecclesiae erga Christum, sive ut propinquius quantum ad nos dicam, de ferventi dilectione Dei ad animam, et e converso in toto hoc opere tractatur.”
- 24 *Commentaria in Cantica canticorum*, b₃ r: „Continent enim incomparabiles amores Dei ad animam, et e converso animae ad Deum, Christi ad Ecclesiam, et Ecclesiae ad Christum. Mystera item Incarnationis, initum foedus cum genere humano, amicitiam, dona quoque sponsaliorum donorumque charismata, omnia autem spiritu pleniora.”
- 25 *Commentaria in Cantica canticorum*, b₆ r-v: „Sed est, quod in initiis operum expositorem solent praemittere, de materia libri, et eius tractatione. Materia omnis sumitur a rebus et personis. Res in eo sunt, de quibus hic agitur, incomparabilis amor Dei ad animam fidelem, et contra animae fidelis ad Deum, Christi ad ecclesiam, et ecclesiae ad Christum...”
- 26 *Commentaria in Cantica canticorum*, b₃ r: „Librum Cantici canticorum a sapientissimo Salomone, filio David regum omnium excellentissimo [...] editum titulus indicat. Inscritbitur enim Canticum canticorum Salomonis [...] scriptum dramatico stylo, ubi diversae personae introducuntur, ut solet in scaenis agi, quando aliis succedentibus recedunt alii, et ad diversos narrationis contextus convertuntur.”
- 27 3Rg 3,9; 3Rg 4,33–34; Ecl 1,16–17; Ecl 2,3.
- 28 FABINY Tibor, *Előkép és beteljesülés: A tipológiai szimbolizmus a hermeneutika történetében = A tipológiai szimbolizmus: Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998, 11.
- 29 Ter 3,14–15: „Akkor ezt mondta az Úristen a kígyónak: Mivel ezt tetted, átkozott légy minden állat és minden mezei vad közt: hasadon járj, és port egyél egész életedben! Ellenségeskedést támasztok közted és az asszony közt, a te utódod és az ő utódja közt: ő a fejedet tapossa, te meg a sarkát mardosod.”
- 30 Vö. BADALIK Bertalan, *Istennek szent anyja*, Szent Gellért, Szeged, 1991; Leo SCHEFFCZYK–Anton ZIEGENAUS, *Mária az üdvtörténetben. Mariológia*, ford. VIDA Tivadar és MEZEI Balázs, Szent István Társulat, Bp., 2004, 135–160; DÁVID

Katalin, *Egy asszony, öltözete a Nap: Isten Anyja a tipológiában*, Szent István Társulat, Bp., 2008.

- 31 *Commentaria in Cantica canticorum*, 69: „Tunc cepit post parietem nostrum stare, quando in utero Virginis Matris fuit. Unde statim respexit per fenestras misericordiae et cancellos charitatis, quando Matrem permovit ad proficiscendum videre cognatam Elisabeth, ut ipse quoque Ioan-nem suum Baptistam futurum nova gratia vi-sitaret, quem certe etiam post parietem ventris materni stantem stans respexit, quia eum gratia implevit, et usque ad sui intelligentiam illumi-navit...”

32 Én 8,14: „Fuss, kedvesem, legyél olyan, mint a kecske és a szarvasborjú a balzsamhegyeken!”

33 *Commentaria in Cantica canticorum*, b₆ v: „Neque enim leges horum triste, quid admittunt, quae io-cis ac risibus absolvuntur.”

34 Az ún. Függelék: Énekek éneke 8,5–14.

35 *Commentaria in Cantica canticorum*, 305: „Nunc vide mihi, quomodo rem tristem et asperam iu-cundo typo absolvit, et ita ut quasi aiud velit indi-care. Comico more finem celeri fuga absolvit.”

36 DÁM Ince, *A Szeplőtelen Fogantatás védelme Ma-gyarországon a Hunyadiak és Jagellók korában*, Róma, 1955, 22–24.